

Данило Рига

ЧЕРНІГІВСЬКІ ЦЕРКВИ ТА СОБОРИ XI–XIX ст., ЯКІ НЕ ЗБЕРЕГЛИСЯ ДО НАШОГО ЧАСУ

DOI: 10.58407/litopis.230305

© Д. Рига, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9461-5721>

Мета публікації: на основі вивчення різноманітних джерел та аналізу наукової літератури дослідити історію будівництва та місця розташування культових споруд Чернігова XI–XIX ст., які не збереглися до нашого часу. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, аналізу, а також історико-порівняльному методі. **Наукова новизна:** вперше зроблено спробу цілісного та комплексного дослідження питання будівництва та розташування культових споруд Чернігова, які не збереглися до нашого часу. Виявлено й охарактеризовано особливості та доцільність церковного будівництва в Чернігові впродовж століть. **Висновки.** Впродовж XI–XIX ст. існувала потреба будівництва в Чернігові культових споруд; це було зумовлено значенням міста в історичному процесі розвитку країни та релігійності мешканців Чернігова, зростанням кількості його населення, що привело до поступового збільшення обсягів церковного будівництва, відтак зводяться десятки храмів в різних районах князюго, а згодом губернського центру Сіверщини. Як правило, будівництво концентрувалось переважно в історичному центрі міста. У статті обґрунтовується питання щодо місця розташування церков та соборів, умов будівництва відповідно до часового простору. Зважаючи на буремні події історії, більшість храмів не збереглися через низку як суб'єктивних, так і об'єктивних причин. На сьогодні доволі складно локалізувати точне місце розташування багатьох культових споруд. Загалом, до нашого часу не збереглося більш ніж 30 соборів та церков, які датуються XI–XIX ст. Ці культові споруди відігравали вагомую роль у церковному та соціально-політичному житті стародавнього Чернігова. Вивчення справи церковного будівництва в Чернігові є актуальним, оскільки релігія та Церква протягом століть мали важливе значення в історії Сіверщини та загалом України.

Ключові слова: культові споруди, храми, собори, Чернігів.

Стародавній Чернігів має багату історію, а також велику кількість таємниць. Починаючи з прийняття християнства як панівної, державної релігії князем Володимиром у 988 р., розпочинається інтенсивне будівництво культових споруд. Місто Чернігів, яке відіграло потужну роль в історичному процесі, звичайно мало багато культових споруд, але з огляду на буремні події нашої історії, чимало храмів не збереглося. Питання дослідження церков та соборів стародавнього міста Чернігова залишається актуальною проблемою дослідження топографії давніх міст України й на сьогоднішній час. Як відомо, з культовими спорудами тісно пов'язане життя мешканців міста Чернігова. Досліджуючи розташування церков та соборів, можна зрозуміти планувальну структуру стародавнього Чернігова.

Вивченню церковної топографії Чернігова донедавна не приділялось значної уваги. Але вже накопичено значну кількість письмових, речових і картографічних джерел, за допомогою яких можна досить точно комплексно відтворити церковно-топографічну структуру цього міста. Загалом, вивченню архітектурних пам'яток Чернігова присвячений значний доробок вчених різних періодів: дореволюційного, радянського та сучасного.

Свого часу це питання було досить ґрунтовно висвітлено у таких працях, як «Чернігов, Новгород-Северський, Глухов, Путивль» Г. Логвина, «Чернігів: Архітектурно-історичний нарис» А. Карнабіда. Серед них, як підсумок, виділяються праці А. Адруга «Архітектура Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст.», що побачила світ у 2008 р., та розвідка О. Бондаря «Церковна топографія та некрополі Чернігова у XVII–XVIII ст.», яка була надрукована у 2014 р. в збірнику наукових праць Центру пам'яткознавства¹. Загалом, вивченню архітектурних пам'яток цього історичного періоду присвячений доволі значний доробок вчених. Щоправда, у цих працях пам'ятки розглядалися осібно, без глобальної прив'язки до топографії міста. За допомогою досліджень можна досить точно та комплексно відтворити церковно-топографічну структуру Чернігова XVII–XVIII ст.

¹ Бондар О. Церковна топографія та некрополі Чернігова у XVII–XVIII ст. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2014. Вип. 25. С. 275.

На жаль, до нашого часу не зберілось чимало церков...

Станом на середину XVII ст. на території стародавнього Чернігова функціонувало як мінімум 2 муровані давньоруські храми – **Спаський** та **Борисоглібський**. Існує припущення, що **Благовіщенський собор** (згаданий у літописі під 1186 р.) достояв до середини XVII ст.

Благовіщенський собор – православний храм XII ст., був збудований на Новому княжому дворі Дитинця на замовлення київського князя Святослава Всеволодовича, який раніше правив у Чернігові². Храм значно постраждав під час монголо-татарського нашествия в середині XIII ст. й пізніше був розібраний, оскільки став непридатним для використання. На його місці у XVII ст. була зведена дерев'яна Благовіщенська церква. У 1676 р. було збудовано дерев'яну Благовіщенську церкву, зображення якої є на «Абрисі Чернігівсько-му». При її побудові було використано фундаменти старої, в яких вирубили гнізда для спирання дерев'яних стовпів давньої. Це було зроблене у традиціях будівництва давньоруських храмів: якщо руйнується якась церква, то нову будували на тому ж місці, зберігаючи її назву. Існують також свідчення, що дерев'яна п'ятиверха Благовіщенська церква з бічним вівтарем Воскресіння Господнього розібрана в 1772 р. «для краси площі»³. Фундамент середньовічного храму був виявлений в 1876 р. внаслідок обвалу берега річки Стрижень в районі Чернігівського Дитинця. Його археологічні дослідження проводилися в 1878 й 1909 рр. У 1946–1947 рр. відбулися розкопки під керівництвом Б. Рибаківа⁴. Собор мав шість колон у внутрішній частині й із трьох сторін був оточений галереями. Ширина й довжина собору складала приблизно 26 і 34 м. За розмірами був більше Спасо-Преображенського собору і, відповідно, був найбільшим храмом Чернігова. Товщина стін становила 130–140 см. При їх будівництві використовувався брусок червоного та жовтого кольорів. Підлога була складена з поливної плитки. У оформленні храму використовувалася різьба по білому каменю. Під час розкопок були знайдені фрагменти мозаїки, фресок⁵.

Вочевидь, на території Дитинця було в цей час чимало дерев'яних церков. Імовірно, на місці Глібо-Борисівського собору стояв **храм X–XI ст.**, більший за славетний **Спасо-Преображенський собор**. Існує припущення, що навпроти Спаського Собору були кам'яні будинки бояр та середнього розміру церкви. На місці Замку над Стрижем, над пізнішим «Кавказом», теж існував кам'яний храм, зовсім не досліджений. Позаду сучасного технікуму кооперації в XII ст. було збудовано **Михайлівську церкву** одноапсидну. Вона була трохи більшою за Іллінську церкву⁶.

Існує думка, що на Третяку (ця частина міста тоді належала боярській знаті), на місці нинішньої церкви Св. Катерини, стояв храм XII ст., розміром подібний до Борисоглібського собору. Біля П'ятницької церкви діяв дерев'яний **храм Різдва Іоанна Хрестителя**, а в ньому – трапезна. На території Дитинця розташовувалася ще одна **Воскресенська церква**⁷.

На кручах над Лісковицею був, до сьогодні зовсім не досліджений, монастир XI–XII ст. Там залишилися печери та фрагменти споруд **Собору** приблизно XII ст.

Період найбільш активного будівництва церков на території Чернігова починається з середини XVII ст. Біля Борисоглібського собору розташовувалася кам'яна **церков Усіх Святих**. На місці теперішнього архіву теж був **храм**, але який саме – невідомо⁸. На території Другого замку черкаського вказано лише три церкви: дерев'яні **Миколаївська** та **Хрестовоздвиженська**, а також мурована **Катерининська**, яка тоді добудовувалася¹⁰.

Хрестовоздвиженська церква розташовувалася на схід від Любецької вулиці, недалеко від міських воріт. Згодом дерев'яну Хрестовоздвиженську церкву розібрали, а на її місці в 1759 р. побудували нову. Як зазначає О. Шафонський: «Церковь Воздвижения до половини каменная, однопрестольная»¹¹. Особливість нової церкви полягала в тому, що перший поверх її був мурованим, а другий з верхами – дерев'яним. На першому поверсі розташовувалася тепла зимова церква, на другому – холодна літня. Проіснувала ця культова споруда аж до XIX ст., коли на її місці було збудовано нову однойменну муровану

² Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. Київ: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П. Бажана. 1990. С. 70.

³ Раппопорт П. Сложение архитектурных школ (XII в.). *Раппопорт П. Зодчество древней Руси*. Ленинград: Наука. 1986. С. 58.; Віроцький В.Д. Храми Чернігова. Київ: Техніка, 1998. С. 82–85. Див. також: Благовіщенська церква (Чернігів). *Wikimedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

⁴ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник С. 71.

⁵ Леп'яко С. Чернігів: Історія міста. Київ: Темпора, 2012. С. 70.

⁶ Потерянные святыни Чернигова. URL: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/uk/node/6435>.

⁷ Там само.

⁸ Бондар О. Церковна топографія та некрополі Чернігова у XVII–XVIII ст. С. 278–279.

⁹ Потерянные святыни Чернигова...

¹⁰ Адрюг А. Архітектура Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. Чернігів, 2008. С. 129–130.

¹¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. С. 288.

церкву. Цікаво, що у вересні 1881 р. городянин Терлецький, копаючи погріб, знайшов в землі три дзвони, скоріше за все старої дерев'яної церкви. Церкву було знищено під час Другої світової війни та остаточно розібрано вже після 1944 р. Хрестовоздвиженська церква розташовувалася приблизно в районі сучасного магазину «Янтар».

Миколаївська церква була збудована біля Погорілих воріт, але у 1732 р. на її місці звели нову¹². Дерев'яний храм був побудований ще в XVII ст. На Гончій вулиці в XVIII ст. розташовувалася ще одна церква – **Богоявленська**¹³. Богоявленська церква існувала або від початку XVIII ст., або навіть із XVII ст., однак вона не була через певні причини позначена на «Абрисі». Богоявленська церква розташовувалась між **Стрітенським** і **Миколаївським** храмами. Цікаво, що при ній була дзвіниця, лікарня й школа. **Покровська церква** розташовувалась майже в центрі Третяка, будучи його архітектурною доміантою. На її місці 1764 р. звели нову однойменну також дерев'яну церкву¹⁴.

Історична частина міста Третяк виникає ще за давньоруських часів, однак уже в XVII–XVIII ст. він не мав укріплень. Тут містилися виробничі комплекси Чернігова. На території Третяка археологи зафіксували залишки гончарного виробництва XVII–XVIII ст. Саме на гроші місцевих гончарів у др. пол. XVII ст. й було зведено Покровську церкву. Це була невелика тридільна та триверха споруда, увінчана банями з маківками та хрестами. Вірогідно, навколо цієї церкви й ховали чернігівських гончарів, оскільки археологи зафіксували поряд із її залишками цвинтар XVII–XVIII ст. Уже до середини XVIII ст. споруда Покровської церкви почала руйнуватися. Саме тому й була збудована нова¹⁵.

На території передмістя в XVIII ст. для потреби громад були побудовані декілька церков. На перехресті сучасних вулиць Василя Стуса й Гончої, вірогідно, від поч. XVIII ст., а можливо й від кінця XVII ст., існувала дерев'яна **церква Вознесіння Господнього**. За даними О. Шафонського, на її місці 1773 р. було збудовано нову однойменну дерев'яну церкву¹⁶. Поряд із нею також у XVIII ст. містилася тепла дерев'яна **Варваринська церква**. Ці дві культові споруди розташовувалися над р. Стрижень у районі міста, який почав активно забудовуватися вже наприкінці XVII ст.

На території Застриження в XVIII ст. також почали будувати церковні та храмові комплекси. Однією з найперших була зведена в 1751 р. дерев'яна **Стрітенська церква**¹⁷. Вона розташовувалася неподалік – на схід – від садиби Полуботків. Стрітенський храм був на розі сучасних вулиць Гончої й проспекту Перемоги. У 1751 р. його побудував чернігівський бургомістр Ф. Міляревський. Храм був дерев'яним, при ньому діяли школа й лікарня. Ще одна дерев'яна церква на Застриженні була влаштована на території замської резиденції чернігівського архієрея. За О. Шафонським, вона звалась **церквою Жінок Мироносиць**¹⁸.

В описі міста 1766 р. про Лоевську вулицю читаємо: «В правую сторону з города иду-чи: церков **Николая Чудотворца** деревяная, а при оной школа деревяная ж; церков деревяная ж **Богоявления Господня** а при оной школа; на левой стороне болница для нищих, до той же Богоявленской церкви принадлежащая; да за городом по той же улице влево церков **Стретеня Господня** и при оной болница для нищих, а напротив через улицу школа...»¹⁹. Перша згадувана тут церква – **Миколаївська** – була збудована неподалік від Погорілих воріт, але вже у 1732 р. на її місці звели нову.

У 1862 р. на розі сучасних вулиць Шевченка (колишній Богоявленській) та Гончій звели мурований храм на честь Свт. Миколая. **Богоявленська** церква містилась на розі теперішніх вулиць Шевченка й Гончій. **Стрітенська** – на перетині з нинішнім проспектом Перемоги й вул. Гончій. Усі три храми не збереглися²⁰.

Свято-Миколаївський храм знаходився на розі сучасних вулиць Шевченка (колишньої Богоявленської) та Гончої. У 70–80-х рр. XIX ст. на тому місці були городи місцевих жителів. Потім цю територію взяла в оренду Миська Дума для будівництва Державного банку, а в серпні 1897 р. віддала під забудову приватній особі. Під час будівельних робіт у

¹² Тарасов А. Топографическое описание губернского города Чернигова. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов, 1902. С. 155.

¹³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 288.

¹⁴ Бондар О. Церковна топографія та некрополі Чернігова у XVII–XVIII ст. С. 278–279.

¹⁵ Див.: Чернігів. Покровська церква. *Карта Чернигова*. URL: <http://map.cn.ua/map/info/19854/>.

¹⁶ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 289.

¹⁷ Тарасов А. Топографическое описание губернского города Чернигова. С. 155.

¹⁸ Бондар О. Церковна топографія та некрополі Чернігова у XVII–XVIII ст. С. 278–279.

¹⁹ Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди. Чернігів: РВК «Деснянська правда». 2007. С. 53.

²⁰ Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди. Чернігів: РВК «Деснянська правда». 2007. С. 53–54.

землі були знайдені людські останки, мабуть, там було кладовище. Пізніше Миколаївський храм був відбудований, але під час Другої світової війни знову зруйнований²¹.

Постання нових і перебудова вже існуючих храмів були зумовлені швидким зростанням населення міста. На межі XIX–XX ст. сучасна вул. Шевченка складалася з трьох окремих вулиць. Перша мала назву Богоявленська й простягалась від сучасної вул. Княжої до Красного мосту. Друга, Московська, починалася на лівому березі Стрижня й прямувала до перехрестя з сучасною вулицею ім. О. Молодчого, де височіла зруйнована вже після Другої світової війни **Вознесенська церква**. Третя вулиця називалася Смоленською. Вона пролягала вздовж сучасного міського парку до самої околиці.

Вознесенська церква була неподалік від **Варваринської** в історичному районі, що називався Німецькою слободою (за переказами тут нібито ще за часів Петра I були кватиртовані полонені шведи, яких через незнання мови чернігівці іменували німцями). Згодом храми дали назву найближчим до них вулицам – Варваринській та Вознесенській, нині це вулиці Михайлофедорівська й Олега Міхнюка відповідно.

За однією з гіпотез, **Вознесенську церкву** будував полковник П. Полуботок, за іншими даними, її зводили на пожертви містян. Будівництво було завершено в 1783 р. Ця церква з часом стала елітарною, поряд із нею було чимало дворянських садиб. Але минав час, дерев'яні церкви занепадали і, зрештою, були розібрані. Та історія Вознесенської церкви на тому не закінчилася²². У 1870–1874 рр. на перетині вулиць Московської, Смоленської та Петербурзької (теперішня перехрестя вулиць Шевченка та О. Молодчого) було зведено цегляний храм із дзвіницею. Відомо, що новий кам'яний храм був побудований на місці однойменного дерев'яного. Розташовувався він у районі **церкви святих Михайла й Федора**. Отже, **Вознесенська церква** стояла на перехресті вулиць Московської та Петербурзької (тепер Молодчого)²³. Архітектура культової споруди була вирішена в типових формах спрощеного класицизму з елементами псевдоруського стилю, але через величезний півсферичний купол вигляд мала дуже цікавий. Поряд розташовувався цвинтар, відомий також похованнями державного діяча Іллі Шрага в 1919 р. та українського живописця Івана Рашевського в 1921-му. На жаль, храму не судилось простояти довго: у 1941 р. пожежа знищила верхи будівлі. Політика повоєнного архітектора Павла Букловського не передбачала відновлення церков взагалі, три чернігівські храми назавжди зникли. У тому числі й Вознесенська церква в 1955 р.²⁴

Отже, як можна побачити: у зв'язку з переплануванням міста в XIX ст., були розібрані **Богоявленська, Вознесенська, Варваринська та Стрітенська** церкви, а в першій пол. XX ст., тобто за часів Другої світової війни, були зруйновані **Миколаївська та Хрестовоздвиженська** церкви.

Потрібно ще згадати про культові споруди, яких також сьогодні немає: **Олександроневську церкву** (розташовувалася на перехресті вул. Шосейної та Миколаївської), **Петропавлівську** (була на старому кладовищі); на плані Чернігова, складеного у 1908 р., позначено: кладовище з **Петропавлівською** церквою вздовж вул. Білоуської в напрямку до села Білоус²⁵.

Біля діючої Воскресенської церкви височів **храм Святого Георгія. Іоанно-Богословських** храмів у XVIII ст. в Чернігові було два, один із них – на Валу біля чоловічої гімназії²⁶.

Каплиця Олександра Невського була збудована в 1870 р. Вона розташовувалася неподалік від **Хрестовоздвиженської церкви**, а в 1911–1912 рр. увійшла до складу будівлі **Миколаївського єпархіального братства** – релігійно-освітньої організації. У серпні 1941 р. під час бомбардувань міста ця споруда теж згоріла, але в повоєнні роки була відбудована зі змінами. Тепер у цій будівлі – обласна філармонія²⁷.

Біля головного входу на кладовище (з вул. Старобілоуської) була збудована **Петропавлівська церква**, яка мала два поверхи, перший – кам'яний, другий – дерев'яний²⁸. Її позначено на «Плане губернського города Чернигова» 1908 р., а за планом квартирному комітету 1921 р. вказано однокланну церкву з грушоподібним верхом, а також капличку та кладовищенську сторожку біля входу на цвинтар²⁹.

²¹ Зруйновані храми Чернігова. URL: http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/zruynovani_hrami/2007/03/14/6435.html.

²² Чернігів, що не зберігся: Вознесенська церква. *Високий Вал*. URL: <http://val.ua/uk/102689.html>.

²³ Сапон В. Вулиці старого Чернігова... С. 105.

²⁴ Чернігів, що не зберігся...

²⁵ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 678. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 1.

²⁶ Потерянные святыни Чернигова...

²⁷ Там само.

²⁸ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 3. Спр. 395. Арк. 193.

²⁹ Некрополі України / Упоряд.: І. Дивний, М. Пархоменко, О. Титова. Київ: Вид-во Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1999. С. 104–153.

У кліровій відомості кладовищенської Петропавлівської церкви за 1914 р. значилось, що церковна земля разом із погостом складала $\frac{3}{4}$ десятини. До причту кладовищенської церкви входив священик, а з 4 липня 1907 р. – псаломщик. Священиком цвинтарної церкви був Стефан Петрович Тернавський, який отримував платню від міста 360 руб. на рік, призначену йому в 1887 р. На посаду псаломщика призначений козак Володимир Сириця³⁰. Джерелом доходів причту були «государственные испрерывно-доходные билеты», пожертви за вічний спомин номінальною вартістю на суму 2730 руб., відсотки йшли на його утримання. За рішенням Єпархіальної Ради від 8 (21) березня 1919 р. при Петропавлівській церкві відкрито самостійний приход³¹. У результаті пожежі Петропавлівська церква згоріла, тому у 30-х рр. ХХ ст. її розібрали³².

Римо-католицький костел був розташований на вул. Воскресенська. На кошти, зібрані місцевими католиками в 1856 р., на розі вулиць П'ятиницької та Воскресенської (сучасна вул. Василя Стуса) була придбана земельна ділянка, на якій в 1858 р. збудували Римо-католицький костел, дерев'яний двоповерховий будинок ксьондза, дерев'яний флігель на кам'яному фундаменті, стайню та інші господарські споруди. У 1931 р. костел було закрито. Зараз від цього комплексу залишилися лише перебудована споруда костелу, де міститься одне з фондосховищ Державного архіву Чернігівської області, та флігель³³.

У Чернігові в ХІХ ст. існували й синагоги. Хоральна синагога (в ній останнім часом розміщувався спортивний осередок) навпроти кафе «Чайка». **Синагога на Ліскових** (будинок напівдерев'яний, напівкам'яний) навпроти бакалійної крамниці. **Маленька синагога** в провулках навпроти Міської лікарні (зруйнована в 1970-х рр.)³⁴.

Як вже було сказано вище, зважаючи на буремні події нашої історії, чимало храмів з різних причин не збереглося. Передовсім варто зважати на державну політику у сфері релігійного життя. З огляду на це показовими є 20–30-ті рр. ХХ ст., коли в Радянському Союзі нищили культові споруди або перетворювали їх на склади тощо. В ході Другої світової війни протягом 1941–45 рр. зруйнували багато споруд, зокрема й культові. Сьогодні доволі складно локалізувати точне місце розташування цих культових споруд. Вочевидь, укладений список Чернігівських церков, які не збереглися до нашого часу, не є повним.

Загалом, не збереглося до нашого часу понад **30 культових споруд** (соборів та церков), які датувались ХІ–ХІХ ст. Як можна побачити, деякі Чернігівські церкви будували в різний історичний час, на тому само місці, відповідно й назви в них були також однакові. Найбільш відомі та знані з них представлені в таблиці (Див. додаток № 1).

Досліджуючи культові споруди, які не збереглися, можна вказати, що так чи інакше вони відігравали вагомий роль у житті стародавнього Чернігова. Саме тому питання релігійної історії має велике значення, що полягає в пам'яті про минулі події та людей, які впливали на хід історичного розвитку міста.

Додаток № 1.

Чернігівські церкви та собори ХІ – ХІХ століття, які не збереглися		
Назва культової споруди	Місце розташування	Дата будівництва
1. Богоявленська церква. Дерев'яна	Розташовувалася на розі теперішніх вулиць Шевченка й Гончій.	XVIII ст.
2. Благовіщенський собор. Кам'яний	Територія Дитинця. Південно-східна частина.	1186 р.
3. Благовіщенська церква. Дерев'яна	Територія Дитинця. Південно-східна частина.	XVIII ст.
4. Варваринська церква. Дерев'яна	Історичний район «Німецька слобода». Біля колишньої вул. Варваринської, нині – Михайлофедорівська.	XVIII ст.
5. Вознесіння Господнього церква. Дерев'яна	Знаходилась на перехресті сучасних вулиць Василя Стуса (кол. Чернишевського) і Гончій.	XVIII ст.
6. Вознесіння Господнього церква. Дерев'яна	Розташовувалася на перехресті сучасних вулиць Василя Стуса (кол. Чернишевського) і Гончій.	1773 р.

³⁰ Єпархияльные известия. Черниговские епархияльные известия. 1908. № 15 (1 августа). Часть официальная. С. 565.

³¹ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 395, Арк. 193–195.

³² Бойченко С. Міські кладовища у територіально-планувальній структурі Чернігова ХІХ – поч. ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 50–57.

³³ Вулиці старого Чернігова. *Чернігівський формат*. URL: http://format.cn.ua/news/vulici_starogo_chernigova_p_jatnicka/2016-01-02-2479.

³⁴ Зруйновані храми Чернігова...

Чернігівські церкви та собори XI – XIX століття, які не збереглися		
Назва культової споруди	Місце розташування	Дата будівництва
7. Вознесенська церква Дерев'яна	Розташовувалася на перехресті вулиць Московської та Петербурзької (тепер Молодчого). Біля колишньої вул. Вознесенської, сучасної вулиці Олега Міхнюка.	1783 р.
8. Вознесенська церква Кам'яна	Розташовувалася на перехресті вулиць Московської та Петербурзької (тепер Молодчого).	XIX ст.
9. Миколаївська церква. Дерев'яна	Була збудована біля Погорілих воріт, але вже у 1732 р. на її місці звели нову.	XVIII ст.
10. Миколаївська церква. Дерев'яна	Була збудована біля колишніх Погорілих воріт.	1732 р.
11. Миколаївська церква Кам'яна	Розташовувалася на розі сучасних вулиць Шевченка (колишній Богоявленській) та Гончій.	1862 р.
12. Олександрівська церква. Кам'яна	Розташовувалася на перехресті вул. Шошейної та вул. Миколаївської.	XIX ст.
13. Покровська церква. Дерев'яна	Розташовувалась у центрі Третяка, являючись його архітектурною доміантою.	XVII ст.
14. Покровська церква. Дерев'яна	Розташовувалась у центрі Третяка.	1764 р.
15. Петропавлівська церква. Кам'яна	Розташовувалася на старому міському кладовищі	XIX ст.
16. Стрітенська церква. Дерев'яна	Розташовувалася на території Застриження, неподалік на схід від садиби П. Полуботків. На перетині з нинішнім проспектом Перемоги й вул. Гончій.	1751 р.
17. Римо-католицький костел. Кам'яний	Був розташований на колишній вул. Воскресенська	XIX ст.
18. Хрестовоздвиженська церква. Дерев'яна	Розташовувалася на схід від Любецької вулиці, недалеко від міських воріт. Розібрана у 1759 р.	XVII ст.
19. Хрестовоздвиженська церква. Кам'яна	Розташовувалася на схід від Любецької вулиці, недалеко від міських воріт. Знаходилась приблизно у районі сучасного магазину «Янтар».	1759 р.
20. Жінок Мироносиць церква. Дерев'яна	Розташовувалася на Застриженні, була влаштована на території заміської резиденції чернігівського архієрея.	XVIII ст.

References

- Adruh, A. (2008). *Arkitektura Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st.* [Architecture of Chernihiv in the second half of the 17th – the beginning of the 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Lepiavko, S. (2012). *Chernihiv. Istoriia mista* [Chernihiv. The history of the city]. Kyiv, Ukraine.
- Boichenko, S. (2014). *Miski kladovyshcha u terytorialno-planuvannii strukturі Chernihova XIX – pochatku XX st.* [City cemeteries in the territorial planning structure of Chernihiv in the 19th – the beginning of the 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 50–57.
- Sapon, V. (2007). *Vulytsi staroho Chernihova: Istorvko-kraiezn. etudy.* [Streets of an old Chernihiv: Historical and regional history sketches]. Chernihiv, Ukraine.
- Bondar, O. (2014). *Tserkovna topohrafiia ta nekropoli Chernihova u XVII–XVIII st.* [Church topography and necropolises of Chernihiv in the 17th–18th c.]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva – Works of the Center of monumentology*, 25, P. 278–279.

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній». (вул. Преображенська, 1, Чернігів, Україна).

Riga Danylo – the junior researcher of the department of museum and scientific-fund activity of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: 27drig@ukr.net

CHERNIHIV CHURCHES AND CATHEDRALS of the 11th–19th c., WHICH HAVE NOT PRESERVED TO OUR TIME

The purpose of the publication is to study the history of construction and location of cult buildings in Chernihiv of the 11th and 19th c., which have not preserved to our time, based on the study of various sources and analysis of scientific literature. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, analysis, and the historical and comparative method. **Scientific novelty:** For the first time, there is an attempt to conduct a holistic and comprehensive study of the construction and location of cult buildings in Chernihiv that have not preserved to the present day. The features and relevance of church construction in Chernihiv over the centuries are identified and characterized. **Conclusions.** During the 19th – the early 20th c. there was a need to build cult buildings in Chernihiv; this was due to the importance of the city in the historical development of the country and the religiosity of the residents of Chernihiv, the growth of its population, which led to a gradual increase in church construction, so dozens of churches were built in different parts of the princely and later provincial center of Sivershchyna. As a rule, construction was concentrated mainly in the historical center of the city. The article discusses the question of the location of churches and cathedrals, the conditions of construction in accordance with the time period. Given the turbulent events of history, most churches have not survived for a number of both subjective and objective reasons. Today it is difficult to localize the exact location of many cult buildings. In general, more than 30 cathedrals and churches dating from the 11th to the 19th c. have not preserved to this day. These cult buildings played a significant role in the ecclesiastical and socio-political life of ancient Chernihiv. The study of church construction in Chernihiv is relevant, since religion and the Church have been important in the history of Sivershchyna and Ukraine as a whole for centuries.

Key words: cult buildings, churches, cathedrals, Chernihiv.

Дата подання: 17 березня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 23 травня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рига, Д. Чернігівські церкви та собори XI–XIX ст., які не збереглися до нашого часу. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 60–66. DOI: 10.58407/litopis.230305.

Цитування за стандартом APA

Riga, D. (2023). Chernihivski tserkvy ta sobory XI–XIX stolittia, yaki ne zbrehlysia do nashoho chasu [Chernihiv churches and cathedrals of the 11th–19th c., which have not preserved to our time]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 60–66. DOI: 10.58407/litopis.230305.

